

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

DE LA CONSCIENCE

V OYAGEANT un jour, mon frère sieur de la Brousse et moi, durant nos guerres civiles, nous rencontrâmes un gentilhomme de bonne façon: il était du parti contraire au nôtre, mais je n'en savais rien, car il se contrefaisait autre; et le pis de ces guerres, c'est que les cartes sont si mêlées, votre ennemi n'étant distingué d'avec vous de aucune marque apparente, ni de langage, ni de port, nourri en mêmes lois, mœurs et même air, qu'il est malaisé d'y éviter confusion et désordre. Cela me faisait craindre à moi-même de rencontrer nos troupes en lieu où je ne fusse connu, pour n'être en peine de dire mon nom, et de pis à l'aventure. Comme il m'était autrefois advenu: car en un tel mécompte je perdis et hommes et chevaux, et m'y tua-t-on misérablement entre autres un page gentilhomme italien, que je nourrissais soigneusement, et fut éteinte en lui une très belle enfance et pleine de grande espérance. Mais cettui-ci en avait une frayeur si éperdue, et je le voyais si mort à chaque rencontre d'hommes à cheval et passage de villes qui tenaient pour le Roi, que je devinai enfin que c'étaient alarmes que sa conscience lui donnait. Il semblait à ce pauvre homme qu'au travers de son masque et des croix de sa casaque on irait lire jusque dans son cœur ses secrètes intentions. Tant est merveilleux l'effort de la conscience! Elle nous fait trahir, accuser et combattre nous-mêmes, et, à faute de témoin étranger, elle nous produit, contre nous :

Occultum quatiens animo tortore flagellum.

-
1. Καθολικοί, μὴ γνωρίζοντάς τον, τὸν πῆραν γιὰ διαμαρτυρόμενο.
 2. Ὁ καθὼς πρέπει εὐπατριδῆς.
 3. Μὲ τὸν Κάρολο τὸν Θ', ποὺ στὴ βασιλεία του, ἕνα-δυσὸ χρόνια πρὶν γραφτεῖ αὐτὸ τὸ δοκίμιο, δηλαδὴ στὰ 1572, εἶχαν γίνει οἱ φοβερὲς σφαγὲς τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου. Ἡ γνώμη γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ δοκίμιου εἶναι τοῦ P. Villey.

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΤΑΞΙΔΕΥΟΝΤΑΣ μιά μέρα, ὁ ἀδερφός μου κύριος ντὲ λὰ Μπροὺς κι ἐγώ, τὸν καιρὸ τῶν ἐμφυλίων πολέμων μας, συναντήσαμε ἕναν καθὼς πρέπει εὐπατρίδη: ἦτανε τῆς ἀντίθετης ἀπὸ μᾶς μερίδας, δὲν τὸ ἤξερα ὁμως, γιὰτὶ δείχνονταν ἄλλος ἀπὸ κείνο πού ἦταν· καὶ τὸ χειρότερο σ' αὐτοὺς τοὺς πολέμους εἶναι ὅτι τὰ χαρτιά ἔχουν τόσο ἀνακατευτεῖ, ἔτσι καθὼς ὁ ἐχτρός σας δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ σᾶς μὲ κανένα φανερό σημάδι, μήτε στὴ γλώσσα, μήτε στὸ φέρεσιμο, μεγαλωμένος [καθὼς εἶναι] στοὺς ἴδιους νόμους, συνήθειες καὶ ἴδιο ἀέρα, πὺ εἶναι δύσκολο νὰ μὴ γεννηθεῖ σύγχυση κι ἀταξία. Αὐτὸ μ' ἔκανε κι ἐμένα νὰ φοβοῦμαι νὰ συναντήσω τὰ στρατεύματά μας σὲ μέρος πὺ δὲ θᾶμουν γνωστός, γιὰ νὰ μὴ βρεθῶ στὴ δυσάρεστη ἀνάγκη νὰ ἔχω ν' ἀποδείξω ποιὸς εἶμαι, καὶ ἴσως καὶ σὲ χειρότερα. Ὅπως μοῦ εἶχε ἄλλοτε συμβεῖ: γιὰτὶ σ' ἕνα τέτοιο μπέρδεμα¹ ἔχασα κι ἀνθρώπους καὶ ἄλογα, καὶ μοῦ σκοτώσανε οἰκτρὰ ἀνάμεσα σ' ἄλλους ἕνα νεαρὸ ἀκόλουθο Ἰταλὸ εὐγενῆ, πὺ τὸν ἀνάθρεφα μ' ἔγνοια, κι ἔσβησε μιά πολὺ ὁμορφη νιότη καὶ γεμάτη μεγάλη ἐλπίδα. Αὐτὸς ὁμως ἐδῶ² εἶχε μιά τέτοια τρελλὴ τρομάρα, καὶ τὸν ἔβλεπα τόσο πεθαμένον κάθε πὺ ἀντικρίζαμε καβαλάρηδες καὶ περνούσαμε ἀπὸ πόλεις πὺ ἦσαν μὲ τὸ Βασιλιά³, ὥστε ἔνωσα στὸ τέλος ὅτι ἦσαν φόβοι πὺ τοῦ ἔδινε ἡ συνείδησή του. Τοῦ φαινότανε τοῦ φουκαρᾶ ὅτι ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν προσωπίδα του⁴ καὶ τοὺς σταυροὺς τῆς καζάκας του, θὰ πηγαίνανε νὰ διαβάσουν ὡς μέσα στὴν καρδιά του τοὺς κρυφοὺς του διαλογισμούς. Τόσο τρανὴ εἶναι ἡ δύναμη τῆς συνείδησης! Μᾶς κάνει νὰ προδίνουμε, νὰ κατηγοροῦμε καὶ νὰ πολεμοῦμε τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς μας, καί, ὅταν λείπει ξένος μάρτυρας, μᾶς στήνει ἐμᾶς τοὺς ἴδιους ἐνάντιους στὸν ἑαυτό μας:

*Occultum quatiens animo tortore flagellum*⁵.

4. Μέρος τῆς σιδερένιας ἀρωματωσιάς τῶν εὐγενῶν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.

5. « Χτυπώντας μας μ' ἕνα καμουτσίκι ἀθώρητο καὶ γινόμενη δῆμιος γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους. » (Γιουβενάλης, XIII, 195.)

Ce conte est en la bouche des enfants. Bessus, Péonien, reproché d'avoir de gaieté de cœur abattu un nid de moineaux et les avoir tués, disait avoir eu raison, parce que ces oisillons ne cessaient de l'accuser faussement du meurtre de son père. Ce parricide jusque lors avait été occulte et inconnu ; mais les furies vengeresses de la conscience le firent mettre hors à celui même qui en devait porter la pénitence.

Hésiode corrige le dire de Platon, que la peine suit de bien près le péché : car il dit qu'elle naît en l'instant et quand et quand le péché. Quiconque attend la peine, il la souffre ; et quiconque l'a méritée, l'attend. La méchanceté fabrique des tourments contre soi,

Malum consilium consultori pessimum,

comme la mouche guêpe pique et offense autrui, mais plus soi-même, car elle y perd son aiguillon et sa force pour jamais,

vitasque in vulnere ponunt.

Les cantharides ont en elles quelque partie qui sert contre leur poison de contrepoison, par une contrariété de nature. Aussi, à même qu'on prend le plaisir au vice, il s'engendre un déplaisir contraire en la conscience, qui nous tourmente de plusieurs imaginations pénibles, veillants et dormants,

*Quippe ubi se multi, per somnia sæpe loquentes,
Aut morbo delirantes, procraxe ferantur,
Et celata diu in medium peccata dedisse.*

Apollodorus songeait qu'il se voyait écorcher par les Scythes, et puis bouillir dedans une marmite, et que son cœur murmurait en disant : « Je te suis cause de tous ces maux ». Aucune cachette ne sert aux méchants, disait Épicurus, parce qu'ils ne se peuvent assurer d'être cachés, la conscience les découvrant à eux-mêmes,

1. « Τὸ κακὸν βαραίνει ἰδίως ἐκεῖνον ποὺ τὸ κάμει. » (Παροιμία ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Ἀῦλος Γέλλιος, Ἄττικὲς Νύχτες, IV, 5.)

2. « Ἀφήνουν τὴ ζωὴ τους στὴν πληγὴ ποὺ κάνουν. » (Βιογίλ., Γεωργ., IV, 238.)

3. « Γιατὶ πολλοὶ ἔνοχοι, μιλώντας στὸν ὕπνο τους ἢ στὸ παραμιλητὸ τῆς ἀρετῆς... »

Ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι στὸ στόμα τῶν παιδιῶν. Ὁ Βήσσων, ὁ Παίονας, πού τὸν κατηγόρησαν ὅτι μ' ἀλαφριά καρδιά κατάστρεψε μιὰ φωλιὰ σπουργιτιῶν καὶ τὰ σκότωσε, ἔλεγε ὅτι σωστὰ εἶχε πράξει, γιατί ἀδιάκοπα τὰ πουλάκια αὐτὰ τὸν κακίζανε ἀδίκως γιὰ τὸ σκοτωμὸ τοῦ πατέρα του. Ὁ πατροκτόνος αὐτὸς εἶχε μείνει ὡς τότε κρυμμένος καὶ ἄγνωστος· ἀλλὰ οἱ ἐκδικήτριες ἐριννύες τῆς συνείδησης τὸν ἔκαμαν νὰ φανερωθεῖ στὸν ἴδιο ἐκεῖνον πού ἔμελλε νὰ τοῦ ἐπιβάλλει τὴν τιμωρία.

Ὁ Ἡσίοδος διορθώνει τὸ λόγο τοῦ Πλάτωνα, ὅτι ἡ τιμωρία ἀκολουθεῖ ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὸ κρίμα: γιατί λέει ὅτι γεννιέται στὴ στιγμή καὶ ταυτόχρονα μὲ τὸ κρίμα. Ὅποιος περιμένει τὴν τιμωρία, τὴν παθαίνει κιόλα· καὶ ὅποιος ἔγινε ἄξιος νὰ τὴν πάθει, τὴν περιμένει. Ἡ κακία κατασκευάζει βάσανα ἐναντίον της,

*Malum consilium consultori pessimum*¹,

ὅπως ἡ σφήκα τσιμπᾷ καὶ πληγώνει τοὺς ἄλλους, ἀκόμα περισσότερο ὁμως τὸν ἑαυτὸ της, γιατί χάνει τὸ κεντρί της καὶ τὴ δύναμή της γιὰ πάντα,

*vitasque in vulnere ponunt*².

Οἱ κανθαρίδες ἔχουν μέσα τους κάποιο μέρος πού χρησιμεύει γιὰ τὸ φάρμακι τους ὡς ἀντίδοτο, ἀπὸ μιὰ ἐναντιότητα τῆς φύσης. Ἔτσι, τὴ στιγμή κιόλας πού εὐχαριστιόμαστε στὸ κακό, γεννιέται μιὰ δυσαρέσκεια ἀντίθετη μὲς στὴ συνείδησή μας, πού μᾶς βασανίζει μὲ διάφορες φαντασίες δυσάρεστες, ξύπνιους καὶ κοιμισμένους,

*Quippe ubi se multi, per somnia sæpe loquentes,
Aut morbo delirantes, procraxe ferantur,
Et celata diu in medium peccata dedisse*³.

Ὁ Ἀπολλόδωρος ἔβλεπε στ' ὄνειρό του ὅτι τὸν ἔγδερναν οἱ Σκύθες, κι ὕστερα τὸν ἔβραζαν μέσα σ' ἓνα τσουκάλι, κι ὅτι ἡ καρδιά του μουρμούριζε λέγοντας: «Ἐγὼ σοῦ φταίω γιὰ ὅλ' αὐτὰ τὰ κακά.» Κανένας κρυψώνας δὲν εἶναι χρήσιμος στοὺς κακοὺς, ἔλεγε ὁ Ἐπίκουρος, γιατί δὲ μποροῦν νὰ βεβαιωθοῦν ὅτι εἶναι κρυμμένοι, μιὰ κι ἡ συνείδηση τοὺς φανερώνει στοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους,

στιας, κατηγορήσανε οἱ ἴδιοι τοὺς ἑαυτοὺς τους καὶ φανέρωσαν κρίματα πού καιρὸ εἶχαν μείνει κρυμμένα.» (Λουκρήτιος, *Περὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων*, V, 1157.)

*prima est hæc ultio, quod se
Judice nemo nocens absolvitur.*

Comme elle nous remplit de crainte, aussi fait-elle d'assurance et de confiance. Et je puis dire avoir marché en plusieurs hasards d'un pas bien plus ferme, en considération de la secrète science que j'avais de ma volonté et innocence de mes desseins.

*Conscia mens ut cuique sua est, ita concipit intra
Pectora pro facto spemque metumque suo.*

Il y en a mille exemples; il suffira d'en alléguer trois de même personnage.

Scipion, étant un jour accusé devant le peuple romain d'une accusation importante, au lieu de s'excuser ou de flatter ses juges: « Il vous siéra bien, leur dit-il, de vouloir entreprendre de juger de la tête de celui par le moyen duquel vous avez l'autorité de juger de tout le monde. » Et, une autre fois, pour toute réponse aux imputations que lui mettait sus un tribun du peuple, au lieu de plaider sa cause: « Allons, dit-il, mes citoyens, allons rendre grâces aux Dieux de la victoire qu'ils me donnèrent contre les Carthaginois en pareil jour que cettu-ci »; et, se mettant à marcher devant vers le temple, voilà toute l'assemblée et son accusateur même à sa suite. Et Petilius ayant été suscitité par Caton pour lui demander compte de l'argent manié en la province d'Antioche, Scipion, étant venu au Sénat pour cet effet, produisit le livre des raisons qu'il avait dessous sa robe, et dit que ce livre en contenait au vrai la recette et la mise; mais, comme on le lui demanda pour le mettre au greffe, il le refusa, disant ne se vouloir pas faire cette honte à soi-même; et, de ses mains, en la présence du Sénat, le déchira et mit en pièces. Je ne crois pas qu'une âme cautérisée sût contrefaire une telle assurance. Il avait le cœur trop gros de nature et accoutumé à trop haute fortune, dit Tite-Live, pour qu'il sût être criminel et se démettre à la bassesse de défendre son innocence.

1. « Η πρώτη τιμωρία του ένοχου είναι ότι δε μπορεί ποτέ ν' αθωωθεί στο ίδιο το δικαστήριο του. » (Γιουβενάλης, XIII, 2.)

*prima est hæc ultio, quod se
Judice nemo nocens absolvitur*¹.

Ὅπως μᾶς γεμίζει με φόβο [ἢ συνείδηση], ἔτσι μᾶς γεμίζει καὶ με ἀσφάλεια καὶ μ' ἐμπιστοσύνη. Καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι περπάτησα σὲ πολλές περιστάσεις με βῆμα πολὺ πιὸ στέρεο, γιατί ἤξερα μέσα μου ποιά ἦταν ἡ θέλησή μου καὶ ὅτι οἱ σκοποὶ μου ἦσαν ἀγνοί.

*Conscientia mæns ut cuique sua est, ita concipit intra
Pectora pro facto spemque metumque suo*².

Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν χίλια παραδείγματα· θ' ἀρκέσει ν' ἀναφέρω τρία τοῦ ἴδιου προσώπου.

Ὁ Σκιπίωνας, καθὼς τὸν κατηγορήσαν μιὰ μέρα μπροστὰ στὸ ρωμαϊκὸ λαὸ με μιὰ σπουδαία κατηγορία, ἀντὶς ν' ἀπολογηθεῖ ἢ νὰ κολακέψει τοὺς δικαστῆς του: «Θὰ εἶναι ἀλήθεια νόστιμο πράμα, τοὺς εἶπε, νὰ ἐπιχειρήσετε νὰ κρίνετε γιὰ τὸ κεφάλι ἐκείνου, χάρη στὸν ὁποῖον ἔχετε τὴν ἐξουσία νὰ κρίνετε ὅλο τὸν κόσμο.» Καί, μιὰν ἄλλη φορὰ, ὡς μόνη ἀπάντηση στὶς κατηγορίες ποὺ τοῦ ἐξακόντιζε ἓνας δήμαρχος, ἀντὶς ν' ἀπολογηθεῖ: «Πᾶμε, εἶπε, συμπολίτες μου, πᾶμε νὰ εὐχαριστήσουμε τοὺς Θεοὺς γιὰ τὴ νίκη ποὺ μοῦδωσαν ἐνάντια στοὺς Καρχηδόνιους μιὰ μέρα σὰν τὴ σημερινή»· καὶ καθὼς ἄρχισε νὰ προχωρεῖ πρὸς τὸ ναό, νὰ σου ὀλη ἡ σύναξη κι ὁ ἴδιος ὁ κατήγορός του ἀπὸ πίσω του. Καὶ κάποτε ποὺ ὁ Πετίλιος, βαλμένος ἀπὸ τὸν Κάτωνα, τοῦ ζήτησε λογαριασμὸ γιὰ τὸ χρῆμα ποὺ εἶχε διαχειριστεῖ στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀντιόχειας, ὁ Σκιπίωνας, ἔχοντας ἔρθει στὴ Γερουσία γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, ἔδειξε τὸ βιβλίον τῶν λογαριασμῶν ποὺ τῶχε κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο του, καὶ εἶπε ὅτι στὸ βιβλίον αὐτὸ ἦταν καταγραμμένα σωστὰ τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα· ὅταν ὅμως τοῦ τὸ ζήτησαν γιὰ νὰ τὸ καταθέσουν στὴ γραμματεία, δὲν τῶδωσε, λέγοντας ὅτι δὲν ἠθέλε νὰ κάμει στὸν ἑαυτὸ του αὐτὴ τὴ ντροπὴ καὶ με τὰ χέρια του, μπροστὰ στὴ σύγκλητο, τῶσκισε καὶ τὸ κομμάτιασε. Δὲν πιστεύω ὅτι μιὰ ψυχὴ ποὺ θὰ τῆς βάζανε τὸ καυτήριον θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ ὑποκριθεῖ μιὰ τέτοια ψυχραιμία. Εἶχε καρδιὰ πολὺ περήφανη ἀπὸ φυσικοῦ της καὶ συνηθισμένη σὲ πάρα πολὺ ὑψηλὴ τύχη, λέει ὁ Τίτος Λίβιος, ὥστε νὰ ξέρει ὅτι εἶναι ἔνοχος καὶ νὰ καταδεχτεῖ τὴν ταπεινότητα νὰ ὑπεράσπιστεῖ τὴν ἀθωότητά του.

2. « Ἀνάλογα με τ' ὅ,τι ἡ συνείδηση μαρτυρεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της, ἡ καρδιά μας εἶναι γεμάτη ἀπὸ φόβο ἢ ἐλπίδα. » (Ὀβίδιος, Ἡμερολόγιον, I, 485.)

C'est une dangereuse invention que celle des géhennes, et semble que ce soit plutôt un essai de patience que de vérité. Et celui qui les peut souffrir cache la vérité, et celui qui ne les peut souffrir. Car pourquoi la douleur me fera-t-elle plutôt confesser ce qui en est, qu'elle ne me forcera de dire ce qui n'est pas? Et, au rebours, si celui qui n'a pas fait ce de quoi on l'accuse, est assez patient pour supporter ces tourments, pourquoi ne le sera celui qui l'a fait, un si beau guerdon que de la vie lui étant proposé? Je pense que le fondement de cette invention est appuyé sur la considération de l'effort de la conscience. Car, au coupable, il semble qu'elle aide à la torture pour lui faire confesser sa faute, et qu'elle l'affaiblisse; et, de l'autre part, qu'elle fortifie l'innocent contre la torture. Pour dire vrai, c'est un moyen plein d'incertitude et de danger.

Que ne dirait-on, que ne ferait-on pour fuir à si grièves douleurs?

Etiam innocentes cogit mentiri dolor.

D'où il advient que celui que le juge a géhenné, pour ne le faire mourir innocent, il le fasse mourir et innocent et géhenné. Mille et mille en ont chargé leur tête de fausses confessions. Entre lesquels je loge Philotas, considérant les circonstances du procès qu'Alexandre lui fit et le progrès de sa géhenne.

Mais tant y a que c'est, dit-on, le moins mal que l'humaine faiblesse ait pu inventer.

Bien inhumainement pourtant et bien inutilement, à mon avis! Plusieurs nations, moins barbares en cela que la grecque et la romaine qui les en appellent, estiment horrible et cruel de tourmenter et dérompre un homme de la faute duquel vous êtes encore en doute. Que peut-il mais de votre ignorance? Etes-vous pas injustes, qui, pour ne le tuer sans occasion, lui faites pis que le tuer? Qu'il soit ainsi: voyez combien de fois il aime mieux mourir sans raison que de passer par cette information plus pénible que le supplice, et qui souvent, par son âpreté, devance le supplice, et l'exécute. Je ne sais

1. «Καὶ τοὺς ἀθώους ἀκόμη ἀναγκάζει ὁ πόνος νὰ ποῦν ψέμματα.» (Πόπλιος Σύροσ.)

Εἶναι μιὰ ἐπικίνδυνη ἐφεύρεση τὰ βασανιστήρια, καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον δοκίμασμα τῆς ἀντοχῆς, παρὰ τῆς ἀλήθειας. Κι ἐκεῖνος πού μπορεῖ νὰ τὰ ὑποφέρει κρύβει τὴν ἀλήθεια, κι ἐκεῖνος πού δὲ μπορεῖ νὰ τὰ ὑποφέρει. Γιατὶ, γιὰ ποιό λόγο ὁ πόνος θὰ μὲ κάμει μᾶλλον νὰ πῶ ὅ,τι συμβαίνει, παρὰ δὲ θὰ μ' ἀναγκάσει νὰ πῶ ὅ,τι δὲ συμβαίνει; Καὶ ἀντίθετα, ἂν ἐκεῖνος πού δὲν ἔκαμε ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὅποιο τὸν κατηγοροῦν, ἔχει ἀρκετὴ ὑπομονὴ γιὰ νὰ ὑποφέρει τὰ βασανιστήρια, γιατί δὲ θὰ τὴν ἔχει ἐκεῖνος πού τὸ ἔκαμε, μιὰ καὶ τοῦ τάζεται μιὰ τόσο ὠραία ἀνταμοιβή, ἡ ζωή; Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὸ θεμέλιο τῆς ἐφεύρεσης αὐτῆς στηρίζεται στὴ σκέψη τῆς δυνάμεως τῆς συνείδησης. Γιατὶ, στὸν ἔνοχο, φαίνεται πὼς βοηθᾶ [ἢ συνείδηση] τὰ βασανιστήρια γιὰ νὰ τὸν κάμει νὰ ἐξομολογηθεῖ τὸ κρίμα του, καὶ πὼς τὸν ἀδυνατίζει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅτι δίνει δύναμη στὸν ἀθῶο ν' ἀντέχει στὰ βασανιστήρια. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, εἶναι ἓνα μέσον γεμάτο ἀβεβαιότητα καὶ κίνδυνο.

Τί δὲ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, τί δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάμει γιὰ ν' ἀποφύγει τόσο μεγάλους πόνους;

*Etiā innocentes cogit mentiri dolor*¹.

Πρῶτα πού ἔχει γι' ἀποτέλεσμα, ἐκεῖνον πού ὁ δικαστὴς τὸν βασάνισε γιὰ νὰ μὴ τὸν κάμει νὰ πεθάνει ἀθῶος, νὰ τὸν κάνει νὰ πεθαίνει καὶ ἀθῶος καὶ βασανισμένος. Χιλιάδες χιλιάδων [ἐξ αἰτίας τῶν βασανιστηρίων] φόρτωσαν τὸ κεφάλι τους μὲ ψεύτικες ὁμολογίες. Ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους τοποθετῶ τὸν Φιλῶτα, λαβαίνοντας ὑπ' ὄψη τὰ περιστατικὰ τῆς δίκης πού τοῦκαμε ὁ Ἀλέξανδρος καὶ τὴν πορεία τῶν βασανιστηρίων του.

Παρ' ὄλ' αὐτά, [τὰ βασανιστήρια] εἶναι, λένε, τὸ λιγότερο κακὸ [μέσον] πού ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία μπόρεσε ν' ἄβρει.

Πολὺ ἀπάνθρωπα ὡστόσο καὶ πολὺ ἀνώφελα, νομίζω! Πολλοὶ λαοί, λιγότερο βάρβαροι σὲ τοῦτο ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸ ρωμαϊκὸ, οἱ ὁποῖοι τοὺς λένε αὐτοὺς βάρβαρους, θεωροῦν φριχτὸ καὶ σκληρὸ νὰ βασανίζετε καὶ νὰ κομματιάσετε ἓναν ἄνθρωπο πού γιὰ τὸ φταίξιμό του ἔχετε ἀκόμα ἀμφιβολίες. Σὲ τί εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀγνοιά σας; Δὲν εἶστε ἄδικοι, πού, γιὰ νὰ μὴ τὸν σκοτώσετε ἀναίτια, τοῦ κάνετε χειρότερα ἀπὸ τὸ νὰ τὸν σκοτώσετε; Ἀπόδειξη ὅτι ἔτσι εἶναι, δεῖτε πόσες φορές προτιμᾶ νὰ πεθάνει, μολονότι δὲν εἶναι φταίχτης, παρὰ νὰ περάσει ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἀνάκριση, τὴν πιὸ δυσάρεστη ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση, καὶ πού συχνά, μὲ τὴ σκληρότητά της, γίνεται μιὰ ἐκτέλεση πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση, καὶ τὴν πραγματοποιεῖ. Δὲν

d'où je tiens ce conte, mais il rapporte exactement la conscience de notre justice. Une femme de village accusait devant un général d'armée, grand justicier, un soldat pour avoir arraché à ses petits enfants ce peu de bouillie qui lui restait à les sustenter; cette armée ayant ravagé tous les villages à l'environ. De preuve, il n'y en avait point. Le général, après avoir sommé la femme de regarder bien à ce qu'elle disait, d'autant qu'elle serait coupable de son accusation si elle mentait, et elle persistant, il fit ouvrir le ventre au soldat pour s'éclaircir de la vérité du fait. Et la femme se trouva avoir raison. Condamnation instructive.

1. Δηλαδή πού αποτελεί συγχρόνως καί μέρος τῆς ἀνάκρισης. (Σημ. τοῦ Thibaudet, στήν ἔκδοση τῆς *Pleiade*.) Τò δοκίμιό, μ' ὅλο τὸν παιχιδιάρικο τόνο του, κατηγορητήριο τοῦ Montaigne κατὰ τῶν βασανιστηρίων, σ' ἐποχὴ πού καμιά ὁμοία

ξέρω ποῦ ἄκουσα αὐτὴ τὴν ἱστορία, ζωγραφίζει ὁμως πιστὰ τὴ συνείδηση τῆς δικαιοσύνης μας. Μιὰ χωριάτισσα κατηγοροῦσε σ' ἓνα στρατηγό, μεγάλο δικαιοκρίτη, ἓνα στρατιώτη πὼς εἶχε ἄρπάξει ἀπὸ τὰ παιδάκια τῆς τὸ λίγο χυλὸ ποῦ τῆς ἀπόμενε γιὰ νὰ τὰ ταΐσει, γιὰτὶ ὁ στρατός του εἶχε διαγουμίσει ὅλα τὰ γύρω χωριά. Ἀπόδειξη δὲν ὑπῆρχε. Ὁ στρατηγός, ἀφοῦ πρόσταξε τὴ γυναῖκα νὰ σκεφεῖ καλά αὐτὸ ποῦλεγε, γιὰτὶ θὰ τῆς καταλογίζονταν ἡ κατηγορία τῆς ἂν ἔλεγε ψέματα, κι ἐκείνη ἐπέμεινε, εἶπε κι ἄνοιξαν τὴν κοιλιά τοῦ στρατιώτη γιὰ νὰ φωτιστεῖ ἂν ἦταν ἡ καταγγελία ἀληθινή. Καὶ ἡ γυναῖκα βρέθηκε ὅτι εἶχε δίκιο. Καταδίκη ἀνακριτική¹.

διαμαρτυρία δὲν ἀκούγονταν γύρω του, δείχνει τί μυαλὸ ἀνοιχτὸ καὶ ριζοσπαστικὸ ἦταν καὶ στὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπως καὶ σὲ ὅλα σχεδὸν τ' ἄλλα ζητήματα.